

ıd- FİİLİNİN YAPISI ÜZERİNE

Ümit Özgür DEMİRCİ*

ÖZET

Bu çalışmada *ıd-* fiilinin yapısı incelenecektir. İlk olarak Orhon Yazıtlarında tespit edilen bu fiilin yapısını Thomsen, Clauson ve M. Erdal gibi Türkologlar *ıd-* şeklinde düşünmüşler; hatta KT G 8 ve BK K 6. satırlardaki *ıs(a)r* şeklinin *ıds(a)r* şeklinden geldiğini *ds/ts > ss* benzeşmesi sonucunda *ıs(a)r* şekline dönüştüğünü ifade etmişlerdir. Buna karşılık Muharrem Ergin ve Talat Tekin gibi Türkologlar da ilgili fiilin *ĩ* kökünden *-d-* genişletme eki ile türediğini düşünmüşlerdir. Bu çalışmada Eski Türkçede *ıd-* “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamlarında karşımıza çıkan fiilin yapısı irdelenecek ve bu fiil şeklinin kök mü yoksa tek vokalden ibaret olan fiil köküne gelen */d/* morfeminin köke kaynaşması sonucu oluşmuş bir gövde mi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. İlgili fiilin yapısı tespit edilmeye çalışılırken özellikle Orhon Türkçesinde (T¹ = T) konsonantının yazılışı ve bu konsonantın sonra gelen konsonantın seda bakımından konsonant uyumlarına uyup uymadığı konusu aydınlatıldıktan sonra, Eski Türkçeden itibaren *ıd-* fiilinin örnekleri ele alınıp, özellikle bu fiilin daha iyi aydınlatılması için fiilin görülen geçmiş zaman kipi dışındaki çekimleri ile ilgili örnekleri bulunarak, Orta Türkçe ve diğer dönemlerdeki örnekler incelenerek *ĩ* fiilinin varlığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Yine *ıd-* şeklinin bir fiil gövdesi olduğu ve bu fiilin *ĩ* “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamındaki fiile gelen *-d-* fiilden fiil yapan genişletme ekinin, eklendiği fiil köküne kaynaşarak fiil kökünden ayırt edilmesinin zorluğu *ıod-*, *ıoy-* < *ıod-*; *ıod-* *koy-* < *ıod-* gibi örnekler ile gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *ıd-*, *ıs(a)r*, Orhon Yazıtları, *ıgay*, Anonom Kur'an Tefsiri.

ON THE STRUCTURE of ıd- VERB

ABSTRACT

In this work the structure of *ıd-* verb will be examined. This verb was first identified in Orhon Yazıtları and the turcologists Thomsen, Clauson and M. Erdal thought its structure as *ıd-* ; also they thought that *ıs(a)r* shape at the lines KT G 8 and BK K 6 came from *ıds(a)r* shape and it transformed to *ıs(a)r* shape as a result of *ds/ts > ss* change. Where as the turcologists like Muharrem Ergin and Talat Tekin, thought that the concerned verb is derived from *ĩ*- stem by *-d-* extention annex. In this work,the structure of the old turkish verb *ıd-* which we see in the meaning of “send,leave” will be examined and will be tried to determine if this verb style is a root or a body which is formed by

* Yrd. Doç. Dr. Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: umitdemirci41@gmail.com

merging to the root the /d/ morfem that comes to the verb root which has a single vocal. While working on examining the structure of this verb, after clearing especially the spelling of (T = T¹) consonant in Orhon turkish and if the consonant that comes after this consonant suits to the consonant concordances; *id-* verb samples from the old turkish will be dealt and To clarify especially this verb better, by finding conjugation samples of this verb excluding the known past conjugation form, by analyzing other samples in middle turkish and other periods, the existence of the verb *i-* will be tried to determined. Also *id-* shape is a verb body and it is tried to be shown the hardness of distinguishing this verb from the verb *i-* “send, leave”

Key Words: *id-*, *ıs(a)r*, *Orhon Inscription*, *ığay*, *Anonymous Kur’ân Translation*

GİRİŞ

Bu çalışmada Eski Türkçede *id-* “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamlarında karşımıza çıkan fiilin yapısı irdelenecek ve bu fiil şeklinin kök mü yoksa tek vokalden ibaret olan fiil köküne gelen /d/ morfeminin köke kaynaşması sonucu oluşmuş bir gövde mi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

id- fiili ilk olarak Orhon yazıtlarında karşımıza çıkar, Tunyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamlarında *id-* ve *i-* şekilleri ile tespit edilmiştir. Bu fiil Orhon yazıtlarında *id-* şeklinde (*D*¹) ile yazılmıştır: *türük: bod(u)n: ill(ä)dük: ilin: içg(i)nu: idm(i)š* “Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş” (KT D 6); *(a)rk(i)š: idm(a)z: tiy(i)n: sül(ä)d(i)m* “Kervan göndermiyor diye, ordu sevk ettim” (BK D 25); *tokuz: og(u)z: bod(u)n: y(e)rin: subin: id(i)p: t(a)bg(a)çg(a)ru: b(a)rdi* “Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin’e gitti” (BK D 35).

Runik harfli yazıtlarda üzerinde durulması gereken başka bir konu da ilgili fiilin (T¹ = \diamond) ile yazılı şeklidir. Tunyukuk yazıtında 33. satırdaki $\blacktriangleright \diamond \uparrow$, 42. satırdaki $\blacktriangleright \blacktriangleright \diamond \uparrow$ ve 52. satırdaki $\blacktriangleright \diamond \uparrow$ yazılışları Tunyukuk yazıtını yayımlayan Türkologlar tarafından farklı şekillerde okunup değerlendirilmiştir. Hüseyin Namık Orkun, ilgili yerleri *üt(i)m* “gönderdim” (Tuñ 33; Orkun 1994, 112), *üt(i)m(i)z* “gönderdik” (Tuñ 42; Orkun 1994, 114) ve *üt(i)m* “gönderdim” (Tuñ 52; Orkun 1994, 116) şekillerinde okumuş. Muharrem Ergin, ilgili yazılışları *ütim* “gönderdim” (Tuñ 33; Ergin 1970, 74), *ütimiz* “gönderdik” (Tuñ 42; Ergin 1970, 76) ve *ütim* “gönderdim” (Tuñ 52; Ergin 1970, 80), Talat Tekin, *i<d>t(i)m* “gönderdim” (Tuñ 33; Tekin 1994, 15), *i<d>t(i)miz* (Tuñ 42; Tekin 1994, 19) ve *i<d>t(i)m* “gönderdim” (Tuñ 52; Tekin 1994, 21); Hatice Şirin User, ilgili yazılışları *i(d)t(i)m* “gönderdim” (Tuñ 33; User 2009, 464), *üt(t)i)m(i)z* “gönderdik” (Tuñ 42; User 1994, 465) ve *üt(t)i)m* “gönderdim” şeklinde okumuştur (Tuñ 52; User 1994, 465).

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da (T¹ = \diamond) ile ($\diamond \uparrow$) şeklindeki yazılışlar yazıtların (KT G 12, KT D 7, KT D 40, BK K 14, BK D 7, BK D 40) satırlarında geçmektedir; ilgili satırlardaki yazılışlar V. Thomsen tarafından *üt* şeklinde okunmuş; ancak Orhon yazıtlarının imlasının anlatıldığı kısımda görülen geçmiş zaman ekinin “l, r, n” konsonantları ile “d” ve bazı durumlarda silinerek kaybolan (yazılmayan) “d” konsonantından sonra “-ti, -ti” yazılışını (*id+di*) şeklinde açıklamıştır. (Thomsen 2002, 44), Hüseyin Namık Orkun ilgili yazılışları *üt* okumuştur (Orkun 1994; 28, 32, 46, 58, 66). Ancak Orkun eserin dizin kısmında ilgili fiili *i(d)-* şeklinde göstermiştir (Orkun 1994, 808). Muharrem Ergin; Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki bu yazılışları *üt* şeklinde okumuştur (Ergin 1970, 6, 10, 22, 34, 50). Aynı eserin sözlük kısmında ise *id-* “göndermek, sevk etmek, yollamak” (krş. *i-* ve *üt-*) şeklinde göstererek hem *id-* hem de *üt-*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

şeklini kabul etmiştir. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* adlı eserinde yazıtlarda yukarıda belirtilen satırlardaki yazılışları *it(ti)* şeklinde okumuştur. İlgili eserin dizin kısmında *id-* “göndermek” (bk. *it-*) diyerek her iki şekli de kabul etmiştir (Tekin 1988, 141, 142). Hatice Şirin User yukarıda belirtilen satırları *it(ti)* şeklinde okumuştur (User 2009, 454, 455, 460).

Köktürklerden kalan Küli Çor yazıtının B 11. satırındaki **𐰃𐰄𐰅** yazılışını Hüseyin Namık Orkun *iti* şeklinde okumuştur (Orkun 1994, 137). Hatice Şirin User *i(t)ti* şeklinde okumuştur (User 2009, 470).

Uygur Bozkır Kağanlığından kalan runik harfli metinlerden Şine Usu yazıtında (T¹= **𐰃**) ile yazılan ilgili fiil yazıtın K 6, D 4, D 11, G 3 ve B 3. satırlarında geçmektedir. Erhan Aydın, Şine Usu yazıtında ilgili yerlerde geçen bu yazılışlarda hem kendi okuyuşunu hem de yazıtı yayımlayan diğer Türkologların okuyuşlarını vermiştir. Yazıtın K 6. satırındaki **𐰃𐰄𐰅** yazılışını Erhan Aydın *i<d>ti*, G. J. Ramstedt, H. N. Orkun, S. E. Malov ve G. Aydarov *iti*, T. Moriyasu *idti*, Á. Berta *id(d)i* şeklinde okumuştur. Yazıtın D 4 ve D 11. satırındaki **𐰃𐰄𐰅** yazılışını Erhan Aydın, *i<d>tım*, G. J. Ramstedt *itim*, T. Moriyasu *idtim*, Á. Berta *id(d)im* şeklinde okumuştur (Aydın 2007, 40). Yazıtın G 3. satırındaki ... **𐰃𐰄** yazılışını Erhan Aydın *it[tim]*, G. J. Ramstedt *it[tim]*, T. Moriyasu *idtim*, Á. Berta *id(d)im* şeklinde okumuştur (Aydın 2007, 47). Şine Usu yazıtının B 3. satırındaki **𐰃𐰄** yazılışını Erhan Aydın *i<d>tım*, G. J. Ramstedt *itim*, S. E. Malov ve G. Aydarov *itim*, Moriyasu *ettim* ve Á. Berta *id(d)im* şeklinde okumuştur (Aydın 2007, 53).

Yukarıda runik harfli metinlerde **𐰃𐰄** şeklinde yazılan fiilin okunuşu ile ilgili Türkologların okuma önerileri verilmiştir. Bu yazımın aydınlatılması bizim yapısı üzerinde durduğumuz *id-* fiilini de yakından ilgilendirmektedir. Kanımca bu okuyuşu aydınlatmak için iki kriter önemlidir. Bunlardan birincisi Eski Türkçede konsonant benzeşmesinin (sedalılışma) olup olmadığı, diğeri de görülen geçmiş zaman ekinin hangi durumlarda *-dX*, hangi durumlarda *-tX* şeklinde yazıldığıdır. Eski Türkçede konsonant benzeşmesi ile ilgili Talat Tekin “*ilerleyici yakın benzeşme*” başlığı altında */td/ > /tt/* değişimi için *agüt(t)im* “kaçırttım, sürdürüm” (BK D 31) < **agütdim*, *aküt(t)im* “akın ettirdik” (KT K 8) < **akütdim*, *bädzät(t)im* “süslettim” (KT G 11; BK GB) < * *bädzätim*, *yurt(t)a* “terk edilmiş kamp yerinde” (IBB 13) < * *yürtda* gibi örnekler vermiştir (Tekin 2000, 73, 74). Yine Tekin gerileyici yakın benzeşme başlığı altında */dt/ > /tt/* değişimine örnek olarak, *eşi(t)tim* “işittim” (Tuñ 24) < * *eşidtim*; ancak IB 54, 60. satırda *eşidti* şeklinin geçtiğini de belirtir. Ayrıca *i(t)ti* “gönderdi” (KT G 12; BK K 14) < **ıdti*, *i(t)tım* “gönderdim” (BK D 40, MÇ D 11) < **ıdtım*, *ko(t)ti* “bıraktı” (BK G 12) < **kodtum* gibi örnekler vermiştir (Tekin 2000, 75). Ancak Tekin yine de bazı örneklerde görülen geçmiş zaman ekinin başındaki */d/* sesinin korunduğunu, buna örnek olarak da *kütdüm* “bekledim” (MÇ 15) < **küdtüm* < **küd-* örneğini vermiştir (Tekin 2000, 75).

Gabain, konsonant benzeşmesi ile ilgili “*ünsüz yığılması*” başlığı altında şu açıklamayı yapar: *Türkçede bazı ünsüz yığılmaları mümkündür, diğerleri, telaffuzu konuşucuya güç geldiğinden hemen değişikliğe uğrar. Bu durumda bir ünsüz kaybolabilir, göçüşme yahut diğer değişmeler meydana gelir. id/tt/d değişiminde /t/ yahut /d/ ile biten fiil tabanlarının görülen geçmiş zamanları bir kaideye bağlı değildir. it-di, iti ve idi'nin yanında id-ti “gönderdi” şekli de vardır, üstelik bu durum daha kitabelerde fark edilmiştir* (Gabain 1988, 41).

Yukarıda Tekin ve Gabain’in açıklamaları ve örneklerini de dikkate alırsak, bu konu ile ilgili şu sonuca varabiliriz. İlk olarak Eski Türkçede konsonant benzeşmesi (sedalılışma) yoktur, sedalılışma ilk defa Karahanlı Türkçesinde görülmeye başlamıştır.¹ Bunun için fiil tabanı/gövdesi

¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bakın: Aylin KOÇ, *Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sedalılışma*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2005. Ayrıca Eski Türkçede tek heceli

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

/t/ ile bitiyorsa ona gelen görülen geçmiş zaman eki kesinlikle *-dX* olur, *-tX* değil. Bundan dolayı yukarıda 𐰃𐰆𐰏 , 𐰃𐰆𐰏 , 𐰃𐰆𐰏 gibi örneklerini verdiğimiz yazılışlarda *üt(i)m*, *it(t)ü*, *üt(i)m(i)z*, *üt(t)ü*, *üt(t)ü* gibi okumalar kabul edilemez. V. Thomsen'in haklı olarak görülen geçmiş zaman ekinin runik metinlerde *l*, *r*, *n* konsonantları ile /d/ ve bazı durumlarda yazılmayan /d/ konsonantından sonra *-tX* şeklinde yazıldığını, *id-* fiilindeki şekli ise (*id+Di* > *id-ti*) açıklaması doğrudur (Thomsen 2002, 44). O halde ilgili yerlerdeki okumalar *i<d>tü*, *i<d>tüm*, *i<d>tüm(i)z* şeklinde olmalıdır, yine bazı Türkologlar tarafından okunan *id(d)i* okuyuşu da doğru olamaz; çünkü son derece zengin konsonant sistemine sahip runik harfli metinlerde “*l*, *r*, *n*” konsonantları ve /d/ konsonantından sonra gelen görülen geçmiş zaman ekinin *-tX* şeklinde olduğu şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır. Yukarıda belirttiğimiz kelimelerin Uygur alfabesi ile yazılı metinlerde okunmasında Köktürk Türkçesi dönemi esas alındığı için görülen geçmiş zaman eki “*l*, *r*, *n*” konsonantları ve “*d*” konsonantından sonra orada da *-tX* şeklindedir.

Tekrar *id-* fiilinin kökenine dönersek, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında iki yerde “*i-*” şekli geçmektedir; *ötük(ä)n: yir: ol(u)r(u)p: (a)rk(i)s: tirk(i)s: is(a)r n(ä)ñ buñ(u)g yok* “Ötüken yerinde oturup (Çin’e ve diğer topraklara) kervanlar gönderse sorun yok” (KT G 8; BK K 6) Burada geçen *is(a)r* şeklini V. Thomsen; *is(a)r* kelimesi “göndermek” anlamındaki *id-* fiilinden (krş. daha sonra yer alan *tosaq* ya da *-sığ?*) *ids(a)r* yerine kullanılmış olmalıdır. (II D 25 ve daha birçok yerde *id-* biçimi daha yaygındır (V. Thomsen 2002, 242). Kitabelerde belirtilen satırlardaki *is(a)r* şeklini H. N. Orkun, *is(a)r* şeklinde okumasına rağmen, kelimenin *ids(a)r* şeklinden geldiğini kabul ederek, eserinin dizin kısmında *id-* ve *i(d)-* şekillerini madde başı yaparak “*i-*” kökünü göstermemiştir (Orkun 1994, 26, 808), Muharrem Ergin ilgili satırlardaki yazılışları *is(a)r* şeklinde okumuş ve eserinin sözlük kısmında kelimeyi *i-sar* < *i-* “göndermek, sevk etmek, yollamak” şeklinde vermiştir (Ergin 1970, 4, 58, 94), Talat Tekin, KT G 8 ve BK K 6’daki yazılış *is(a)r* şeklinde okumuş, eserinin açıklamalarında ilgili ibare için, *bu kelimenin “idsar” yerine böyle yazıldığını ilk kez V. Thomsen’in 1896, 151, not 29; 1916, 55’te ileri sürdüğünü; ancak bunun kabul edilemeyeceğini belirterek, Orhon Türkçesinde “ds/ts > ss” benzeşmesinin olmadığını, aksine “ds” ünsüz çiftinin korunduğunu gösteren örneklerin olduğunu ve bir sonraki cümlede geçen “tods(a)r” örneğinin bunlardan biri olduğunu, belirtir. Tekin, *id-* fiilinin tıpkı *to-* (**to-d-*) örneğinde olduğu gibi **i-* kökünden “-d-” pekiştirme ile türemiş gövde olabileceğini belirtmiştir (Tekin 1988, 22, 46, 77), Hatice Şirin User, KT G 8 ve BK K 6’daki ilgili yazılışları *is(a)r* şeklinde okumuş, eserinin madde başları dizininde *i-s(a)r* < *i-* “göndermek” biçiminde göstererek *i-* fiilinin varlığını kabul etmiştir (User, 2009, 445, 523). Clauson, *id-* fiilini açıklarken Orhon yazıtlarında *id-* şeklinin oldukça yaygın olduğunu, *-s-*’den önce gelen genişletme eki *-d-*’ nin asimile olduğunu (eridiğini) belirterek, KT G 8 ve BK K 6’daki yazılışları *is(s)ar* şeklinde okumuştur (Clauson 1972, 37b), Marcel Erdal de tıpkı V. Thomsen gibi düşünmüş ve ilgili fiil şeklini *id-* şeklinde kabul etmiştir, *is(a)r* şeklini *ds* > *ss* > *s* değişiminin bir sonucu olarak görmüştür (Erdal 1991, 330, 332, 557, 803, 804). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında iki yerdeki yazılışların dışında fiil, runik metinlerde umumiyetle *id-* şeklindedir.*

Eski Uygur yazmalarına geldiğimizde fiil umumiyetle *id-* şeklinde görülmektedir. Ancak *Altun Yaruk*’ta *nandı atl(i)g.. idaçi kızı* “Nandi adlı gönderilecek kıızı” (AY 491, 8) örneğindeki *idaçi* (𐰃𐰆𐰏) şekli önemlidir. Ceval Kaya, ilgili kelimeyi *Uygurca Altun Yaruk* adlı eserinin dizin kısmında *i-daçi* < *i-* şeklinde göstermiştir (Kaya 1994, 492).

Eski Türkçedeki *id-* fiili Karahanlı Türkçesinde *id-* şeklindedir (DLT III 438, KB 3907). Ancak, *Atabet’ül-Hakayık*’ta dört yerde /d/ > /ð ~ ž/ > /s/ değişiminin sonucu olarak *is-* şeklindedir (AH 31, 36, 79, Bu 135). Karahanlı Türkçesi döneminde yazıldığı ve Türkçe ilk Kur’ân Tercümesi

bazı kelimelerde sondaki sedalı konsonantın sedasızlaştığı görülür; *küt-* “beklemek” < **küd-* krş. CC’de *küy-*, **Kır.** *küt-*, **Tat.** *köt-*, **Az.** *güd-*, **Trk.** *güt-* < **kūt-* (Tekin 2000, 75).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

olduğu tahmin edilen (Rylands nüshası), Aysu Ata tarafından hazırlanan eserde *id-* şeklinin yanında bir yerde *iy-* şekli de bulunmaktadır (TİKT 33/33a1). Harezmi Türkçesinde *id-* ve *iy-* şekilleri yan yana bulunmaktadır (*id-* ME 10-8, 114-8, *iy-* ME 12-1 vb...). Ancak Türkoloji literatüründe *Anonim Kur'an Tefsiri* ya da *Orta Asya Kur'an Tefsiri* adıyla bilinen; A. K. Borovkov tarafından eserin söz varlığı hazırlanan, Halil İbrahim Usta tarafından metin ve tıpkıbasımı yayımlanan bu eserde geçen *igay* (إيغاي) “gönderecek” şekli dikkat çekicidir. *igay yaliniñ siziñ üzä otdin bakirdin* “size ateş ve bakırdan alev gönderecek” (AKT 66, 5).

Eski Türkçedeki *id-* fiili Kıpçak Türkçesinde umumiyetle *iy-* şeklindedir (Karamanlıoğlu 1958, 15). Ancak Kıpçak Türkçesinin önemli eserlerinden olan *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk*'ta V3a 17'de *i-* “göndermek” şekli geçmektedir. Eseri yayımlayan A. Melek Özyetgin, eserin fiil dizini kısmında *i-* şeklini madde başı olarak göstermiştir (Özyetgin 2001, 790). Eski Türkçedeki *id-* fiili Çağatay Türkçesinde *iy-* şeklindedir (Eckmann 1988, 25).

Eski Türkçedeki *id-* fiili Batı Türkçesinde bulunmamaktadır. Çağdaş lehçelerde ilgili fiil **Tkm.** *iy-*, **Krm.** *iy-*, **Kır.** *iy-*, **KBalk.** *iy-*, **Hak.** *is-*, **Şor.** *is-*, **Oyr.** *iy-*, **Tuv.** *it-*, **Çuv.** *yar-*, **Yak.** *it-*, **Dolg.** *it-* şeklindedir (Starostin 2003, 611, 612).

SONUÇ

Yukarıda KT G 8 ve BK K 6'da geçen *is(a)r*, AY 491-8'deki *idaçi*; yine *Anonim Kur'an Tefsirinde* 66-5'te geçen *igay* ve Kİ'de V3a 17'deki *i-* şekilleri *id-* fiilinin yapısını aydınlatmada önemli örneklerdir.

Bunları sırasıyla ele alıp değerlendirirsek, KT G 8 ve BK K 6'daki *is(a)r* (۴۹۱) şeklini *i-* *s(a)r* < *i-* şeklinde düşünebiliriz. V. Thomsen'in bu şeklin *ids(a)r* yerine böyle yazıldığı ve *ds~ts* > *ss* > *s* değişiminin sonucu olduğu görüşü (V. Thomsen 1896, 151, not 29; 1916, 55) yine aynı satırlardaki *tods(a)r* örneği tarafından çürütülmektedir; çünkü eğer bu dönemde bir *ds~ts* > *ss* > *s* değişimi olsaydı, *tods(a)r* örneği *tos(a)r* şeklinde görülebilirdi. Ancak böyle bir örnek hiçbir yerde tespit edilemedi.

AY'deki *idaçi* (۴۹۱) örneği *idaçi* < *i-daçi* < *i-* şeklinde düşünülebilir. İlgili fiilin kökeni *id-* olamaz; çünkü eğer *id-* olsaydı ona gelen partisip eki *-daçi* şeklinde değil *-taçi* şeklinde olurdu. Çünkü tıpkı Köktürkçede olduğu gibi Eski Uygur Türkçesinde de “*l, n, r, d*” konsonantlarından sonra gelen *-DAÇI* partisipi *-taçi* şeklindedir. *-DAÇI* partisipi “*l, n, r, d*” konsonantlarının dışındaki konsonantlar ve vokallerden sonra *-daçi* şeklinde olduğuna göre, buradaki *idaçi* şekli *idaçi* < *i-daçi* şeklinde düşünülebilir. *id-* fiilindeki *-d-* fiilden fiil yapan yapım eki genişletme fonksiyonunda kullanılmaktadır. Türkçenin yazı dilinin ilk örneklerinden itibaren genişletme fonksiyonundaki “*-d-*” eki fiilin köküne öyle kaynaşmıştır ki bunu fiil kökünden ayırmak zordur. Örneğin Eski Türkçedeki *tod-* “doymak” fiili, Orta Türkçede *toğ-* ve *toy-* şekillerinde, Batı Türkçesinde *do-* şeklinde görülmektedir. Eğer KT G 8 ve BK K 6'da *tosiq* < *to-siq* ve Türkiye Türkçesindeki *tok* < *to-k* şekilleri olmazsa bu fiilin kökünü *to-* köküne indirmemiz oldukça zordur.

Türkoloji literatüründe, *Orta Asya Kur'an Tefsiri* ya da *Anonim Kur'an Tefsiri* adıyla bilinen bu eserde *igay yaliniñ siziñ üzä otdin bakirdin* “size ateş ve bakırdan alev gönderecek” (AKT 66, 5) cümlesinde geçen *igay* (إيغاي) “gönderecek” şekli önemlidir. Eser üzerinde incelemeler yapan bilim adamları bu eserin kelime kelime çeviri kısmının dilinin Karahanlıca, tefsir ve kıssaların olduğu kısmın dil özelliklerinin umumiyetle Harezmi, ayrıca Çağatay ve Oğuzca dil özelliklerinin de görülmesi sebebiyle bu nüshanın 15. yüzyıldan önce yazılmadığını tahmin etmektedirler (Usta 2011, 10-22). Bu eserde geçen *igay* “gönderecek” şeklini *i-* < *gay* < *i-* şeklinde düşünebiliriz. Tabii burada düşünmemiz gereken bir başka konu da bu kelimenin *iygay* şeklinde

olabileceğidir. Şimdi metinde kelime başında “i, i” yazılışlarına bakarak, ilgili kelimenin *igay* mı yoksa *iygay* mı olduğunu tespitte çalışalım.

Kelime başında “i” örnekleri:

اينانديلار *inandilar* (47a 15)

ايراق *irak* (112a 4)

Yine bu konunun daha iyi anlaşılması için ayrıca *id-* örneklerinin de yazılışına bakalım:

ايدونكلار *idunlar* (2a 4)

ايديب *idip* (27a 17)

ايددي *iddi* (9b 19)

Yukarıdaki örnekler de göstermektedir ki *Orta Asya Kur’ân Tefsiri* ya da *Anonim Kur’ân Tefsiri* adıyla bilinen bu eserde kelime başında “i” vokalinin yazımı (ا) şeklindedir ve eserin tamamında bu imla istisnasız uygulanmıştır. O halde bu yazım örneklerinden hareketle *igay* kelimesinin *iygay* olma ihtimali yoktur.

Kıpçak Türkçesinin önemli eserlerinden olan *Kitābu’l-İdrāk li Lisāni’l-Etrāk*’ta V3a 17’de *i-* “göndermek” şekli geçmektedir. İlgili eserin tıpkıbasımını görmedim. Bundan dolayı buradaki örnek, eser üzerinde önemli bir çalışma yapmış olan A. Melek Özyetgin’in çalışmasına dayanmaktadır (bak. Özyetgin 2001, 790).

Böylece Eski Türkçede *id-* şeklinde geçen fiilin kökeni ile ilgili verilen örneklere dayanarak, bu fiilin kökeninin *i-* “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamındaki fiilden geldiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşid Rahmeti, **Atabetü’l-Hakayık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- ARAT, Reşid Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- ARAT, Reşid Rahmeti, **Kutadgu Bilig (Çeviri)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.
- ARAT, Reşid Rahmeti, **Kutadgu Bilig I (Metin)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- ATA, Aysu, **Kıssasü’l-Enbiyâ II (Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- ATA, Aysu, **Nehcü’l-Ferâdis III**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- ATA, Aysu, **Türkçe İlk Kur’an Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- ATALAY, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, c: I, II, III, IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- AYDIN, Erhan, **Şine Usu Yazıtı**, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- AYDIN, Erhan, **Türk Runik Kaynakçası**, Karam Yayınları, Çorum 2008.
- BANG, W. und ARAT, R. Rachmati (Rahmeti), **Die Legende von Oghuz Qaghan**, SPAW, 683-724, Berlin 1934.

- BANG, W. und GABAIN, A. Von., ARAT (Rahmeti) R. Rachmati, **Türkische Turfan-Texte VI**, SPAW, 93-192, Berlin 1934.
- BANG, W., GABAIN, A. Von., **Türkische Turfan-Texte I- V**, I, SPAW 1929, 1-30, II = SPAW 1929, 411-430, III = SPAW 1930, 183-211, IV = SPAW 1930, 432-450, V = SPAW 1931, 323-356 = Berlin 1929- 1931.
- BOROVKOV, A. K., **Orta Asya'da Bulunmuş Kur'ân Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. yüzyıllar)**, (Ruşçadan çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002
- BROCKELMANN, C., **Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Lieden 1954.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- CLAUSON, Sır Gerard, **Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford the Clarendon Press, London 1972.
- Derleme Sözlüğü** c: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982.
- DOERFER, Gerhard, "Bemerkungen zu Talât Tekins 'Orhon Yazıtları'", **Türk Dilleri Araştırmaları**, S: 2, (1992), s. 5-17.
- DOERFER, Gerhard, "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", **TDAYB**, (1975-1976), s. 1-59.
- DOERFER, Gerhard, TEZCAN Semih, **Wörterbuch des Ghaladsch** (Dialekt von Xarrab), Akadémia Kiadó, Budapest 1980.
- ECKMANN, János, **Çağatayca El Kitabı**, (çev: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988.
- ERASLAN, Kemal - SERTKAYA, Osman Fikri - YÜCE, Nuri; **Kutadgu Bilig III (İndeks)**, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1979.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984.
- ERDAL, Marcel, **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, Volume: I, II, Wiesbaden Harrassowitz 1991.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995.
- ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1997.
- GABAIN, A. Von., **Alttürkische Grammatik**, (Porta Linguarum Orientalium N.S. XV), Berlin: Wiesbaden 1974³.
- GABAIN, A. Von., **Eski Türkçenin Grameri** (çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- GABAIN, A. Von., **Türkische Turfan-Texte VIII** (Texte in Brāhmī-Schrift), ADAW, Berlin 1954.
- GABAIN, A.von und W. Winter, **Türkische Turfan-Texte IX**, ADAW, Berlin 1959.
- GABAIN, A.von., **Türkische Turfan-Texte X**, ADAW, Berlin 1959.

- GAZİHAN, Sultan Abdülhamid, **Lugati Çağatai ve Türki Osmâni**, Mihran Matbaası, İstanbul 1928.
- GRØNBECH, Kaare, **Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**, E. Munksgaard, Kopenhagen 1942.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Harezm Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Türk Dilinde Fiiller**, Cönk Yayınları, İstanbul 1991.
- HAMILTON, James Russel, **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, (çeviren: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- HAN, Muhammad Mehdî, **Sanglax**, (yayınlayan: Sır Gerard CLAUSON), The Trustees of the “E. J. W. GIBB MEMIORAL” and Published by Messrs., London 1960.
- HAZAI, G. – ZIEME, Peter, **Fragmente der Uigurischen Version des “Jin’ganjiñ mit den Gâthâs des Meister fu”** (Schriften zu Geschichte und Kultur des Alten Orients 3, Berliner Turfantexte I) Berlin 1971.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, **Gülistan Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1958.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- KOÇ, Aylin, **Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sedahlaşma**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.
- LAUT, Jens Peter – RÖHRBORN, Klaus, **Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in Türkischer über lieferung**, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, Berlin 1990.
- LE COQ, A. Von., “**Dr. Stein’s Turkish Khuastuanift from Tun-huang**”, *JRAS*, 1911: 277- 314, Berlin 1911.
- LE COQ, A. Von., **Türkische Manichaica aus Chotscho I-III**, I= APAW 1911, Anhang Berlin 1912, II= APAW 1919, III=APAW 1922 (Türkçesi: Fuat Kösearif (1932). **Türkçe Mani Metinler I**, Devlet Basımevi, İstanbul 1932.
- MAUE, Dieter, **Alttürkische Handschriften (teil 1)**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1996.
- MÜLLER, F. W., **Uigurica I**, APAW, Berlin 1980.
- MÜLLER, F. W., **Uigurica II**, APAW, Berlin 1910.
- MÜLLER, F. W., **Uigurica III**, APAW, Berlin 1922.
- MÜLLER, F. W., **Uigurica IV**, (A. Von. Gabain tarafından yayımlandı), APAW, Berlin 1931.
- NADELYAYEV, V. – NASİLOV, M., TENİŞEV, D. M. E. – ŞÇERBAK, R., **Drevnetyurskiy Slovar**, Izdatel’stvo Nauka, Leningrad 1969.
- ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1936, 1938, 1940, 1941.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

- ÖLMEZ, Mehmet, **Altun Yaruk III. Kitap**, (=5. Bölüm) (*Suvarṇaphāsūtra*), Simurg Yayınları, İstanbul 1991.
- ÖLMEZ, Mehmet, **Hsüan-Tsang'ın Uygurca Yaşamöyküsü** (VI. bölüm), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1994.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu, **Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1987.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu, **Üç İtigsizler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- ÖZYETGİN, A., Melek, **Ebū Hayyān Kitābu'l-idrāk Li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihi ve Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Köksav Yayınları, Ankara 2001.
- POPPE, N., **Grammar of Written Mongolian**, Wiesbaden 1954.
- POPPE, N., **Introduction to Mongolian Comparative Studies**, Helsinki 1955.
- POPPE, N., **Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen**, I: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1969.
- RADLOFF, W., **Bruchstück des Ārya Rājāvādaka Genannten Mahāyāna Sūtra**, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1911.
- RADLOFF, W., **Ein Fragment aus der Prajñāpāramitā**, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1911.
- RADLOFF, W., **Kuan-ṣi-im Pusa**, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1911.
- RADLOFF, W., **Nachträge zum Chuastvanit**, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1911.
- RADLOFF, W., **Tiṣastvustik**, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1910.
- RADLOFF, W., **Uigurische Sprachdenkmäler**,.: Akademik der Wissenschaften, Leningrad 1928.
- RAMSTEDT, G. J., **Einführung in Diealtäische Sprachwissenschaft I**, Studia Orientalia, Helsinki 1957.
- RAMSTEDT, G. J., **Einführung in Diealtäische Sprachwissenschaft, II**, Studia Orientalia, Helsinki 1952.
- RÄSÄNEN, Martti, **Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen**, Studia Orientalia Helsinki 1957.
- RÄSÄNEN, Martti, **Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Studia Orientalia, Helsinki 1969.
- RÖHNBORN, Klaus, **Uigurisches Wörterbuch**, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977.
- SHŌGAITO, Masahiro, TUGUSHEVA Lilia, FUJISHIRO Setsu, **Daśakarmapathāvadānamālā**, In Uighur from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Nakanishi Printing, Kyoto 1998.
- SHŌGAITO, Masahiro, **Uighur Abhidharma Texte**, Nakanishi Printing, Kyoto 2008.

- STAROSTIN, Sergei – MUDRAK, Anna Dybo-Oleg vd... **Handbook of Oriental Studies**, c: I, II, III, Boston 2003
- Tarama Sözlüğü** c: I II, III, IV, V, VI, VII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963- 1977.
- TEKİN, Şinasi, (1980). **Maitrisimit nom Bitig**, Berliner Turfantexte IX, Berlin 1980.
- TEKİN, Şinasi, “**AltunYaruk’un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq (=Rājaśāstra)**”, *TUBA* 11, 133-199, İstanbul 1987.
- TEKİN, Şinasi, **Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit**, Akademiai Kiadó, Budapeşt 1980.
- TEKİN, Şinasi, **Kuan-şi-İm Pusar (Ses İştien İlah)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1960.
- TEKİN, Talât, “**Further evidence for Zetacism and Sigmatism**”, *Researches in Altaic Languages*, ed. By L. Ligeti, 1975: 275-284, Budapest 1975.
- TEKİN, Talât, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, Ankara 2000.
- TEKİN, Talât, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- TEKİN, Talât, **Tunyukuk Yazıtı**, Simurg Yayınları, İstanbul 1994.
- TENİŞEV, E. R., **Strojsaryg-ujgurskogo jazyka**, Moskau 1976.
- TEZCAN, Semih, **Das Uigurische İnsadi Sūtra**, Berliner Turfantexte III, Berlin 1970.
- TOPARLI, Recep, **Mu‘inü’l- Mürid**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1988.
- TOPARLI, Recep, VURAL Hanifi, Recep KARAATLI, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- TOPRAK, Funda, **Harezmi Türkçesinde Fiil**, Ankara 2005.
- TUGUŞEVA, L. Yu., **Uygurskaya Versiya Biografi Syuantszana**, Akademiya Nauk S.S.C.B., Moskova 1991.
- UÇAR, Erdem, **Altun Yaruk Sudur (V. kitap)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009.
- USER, Hatice Şirin, **Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları**, Kömen Yayınları, Konya 2009.
- USTA, Halil İbrahim, **Orta Asya Kur’ân Tefsiri**, Türk Dilinin Tarihi Kaynakları, Ankara 2011.
- WAGNER, E – RÖHRBORN, Klaus, **Kaşkül**, Institut für Orientalistik an der Justus-Liebig Universität, Giessen 1989.
- WILKENS, Jens, **Alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig**, Berliner Turfantexte XXV, Berlin 2000.
- WILKENS, Jens, **Die drei Körper des Buddha (trikāya)**, Berliner Turfantexte XXI, Berlin 2001.
- YUDAHIN, K. – TAYMAS, Abdullah, **Kırgız Sözlüğü**, cilt: I, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- YÜCE, Nuri, **Mukaddimetü’l-Edeb**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

-
- ZIEME, Peter, **Altun Yaruq Sudur**, Berliner Turfantexte XVIII, Berlin 1996.
- ZIEME, Peter, **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berliner Turfantexte XIII, Berlin 1985.
- ZIEME, Peter, **Magische Texte des Uigurischen Buddhismus**, Berliner Turfantexte XXIII, Berlin (?).
- ZIEME, Peter, **Manichäisch-türkisch Texte**, Berliner Turfantexte V, Berlin 1975.
- ZIEME, Peter, **Vimalakîrtinirdeśa Sūtra**, Berliner Turfantexte XX, Berlin 2000.
- ZIEME, Peter, **Zur Buddhistischen Stabreimdichtung der Altan Uiguren**, Acta Orientalia Academie Scientiarum Hungaricae XXIX (2), pp. 187-211, Berlin 1985.